

Получена: 10.02.2017 г.

Приета: 04.05.2017 г.

СГРАДИ, ПРЕУСТРОЕНИ В ЦЪРКВИ

Л. Григоров¹

Ключови думи: църковна архитектура, възникване на християнската архитектура, църкви – преустроени сгради

РЕЗЮМЕ

Докладът разглежда най-ранните архитектурно-пространствени проявления на християнското богослужение – преустроените сгради. Типът представя онази крайно широка и разнообразна група от сгради, построени първоначално за друга утилитарна функция и по-късно адаптирани за богослужебните нужди на християнската общност. Поради това, тези сгради представляват най-базовия тип църкви и чрез тях можем по-добре да анализираме отделни елементи на храма и неговото планово и пространствено изграждане. Разглеждат се примери от възникването и разпространението на типа/подхода от 3. до 6. век от Мала Азия и Европа. Привеждат се отделни по-късни и съвременни примери, които аргументират непрекъснатото съществуване на посочения подход и до днес в Православната църква.

1. Въведение

Цел на настоящото изследване е, чрез сравнителен анализ на примери от най-ранния тип църковни сгради, да бъдат изведени някои архитектурни характеристики на християнския/православния храм. Освен самите характеристики, не по-малко важни са причините за съществуването им, както и тяхната значимост по отношение на храма – дали те са функционално необходими, дали са представителни и препоръчителни, или са символични и присъстват, само когато това е възможно.

Архитектурните характеристики на православния храм и тяхното степенуване имат пряко отношение към проблемите на съвременната православна храмова архитек-

¹ Ленко Григоров, докторант, кат. „История и теория на архитектурата“, УАСГ, бул. „Хр. Смирненски“ № 1, 1046 София, e-mail: lenko_grigorov@mail.bg

тура. Широко разпространен е предразсъдъкът, че християнските храмове се строят „по канон“. Един от по-задълбочените текстове за връзката между църковения канон и архитектурата на храма е на Николай Клисаров. В него той аргументирано достига до извода, че църковният канон няма пряка връзка и не предопределя архитектурното решение [1].

Разбира се, това не трябва да ни подвежда, че архитектурата на храма не трябва да се съобразява с църковния канон, там където той има отношение към функцията на храма. Или че няма други поводи и причини за участието на определени архитектурни характеристики и елементи в цялостната структура, пространство и образ на храма. Но еднозначно показва необходимостта от задълбочено изследване за произхода и степенуването на архитектурните характеристики и елементи на християнския/православен храм.

Един важен текст в това отношение е на Николай Тулешков. След като разглежда няколко конкретни правила и текста с отношение към функционалното оформление на храма, той заключава, че са налични две групи елементи по отношение на архитектурата – канонично задължителни и традиционно задължителни [2].

От една страна можем да кажем, че текстът на Николай Тулешков, както и другите текстове в Наръчника, са ценни и практични по отношение на проблемите на съвременния православен храм в България. Но от теоретична гледна точка можем да кажем, че изложените от него твърдения поставят и не малко въпроси.

Николай Тулешков употребява три думи при категоризирането на елементите – задължителен, каноничен и традиционен.

Понятието „задължителен“ има нормативен и властен характер. По отношение на Църквата органите на власт са събор, епископ и др. Тоест, за да определим нещо като задължително, по необходимост то трябва да има каноничен характер (в смисъл на „в съответствие с правилата на светата православна църква“). Следователно определянето на каквото и да било като „задължително“ не може да има място в архитектурно-научен текст, освен ако не е привнесен отвън (богословски текст) и аргументирано с коректен цитат. Тоест категориите, които е подходящо да използваме като архитекти, са други и термина „задължителен“ не бива да е на челно място. Освен елементи, които могат да бъдат определени като „задължителни“, налични са и други – необходимо е степенуване.

Понятието „каноничен“, като следствие от църковните правила, бе споменато по-горе. Когато казваме, че някой елемент е необходим от канонични съображения, то трябва да цитираме каноничното правило, или твърдението ни може да е спекулативно. Това важи още по-силно, когато се говори за „канонично задължителен“.

Понятието „традиционен“ вероятно е най-важното от архитектурна гледна точка. Но за неговото пълноценно използване е необходимо да обосновем кога се появява един елемент, какви са причините за неговата поява, прилага ли се навсякъде или само в отделни примери? Ако успеем да отговорим на тези въпроси, понятието „традиционен“ става излишно. От друга страна, самата употребата на „традиционен“ е подвеждаща, когато терминът не е дефиниран. Това показва, че имаме нужда от по-задълбочени изследвания за произхода и степенуването на архитектурните елементи и характеристики на християнския/православен храм, както и на тенденциите в тяхното развитие.

Въз основа на изложеното от Тулешков, а и от други автори, можем да набележим някои важни характеристики и елементи, които ще бъдат фокус на настоящото изследване (доколкото това е възможно спрямо наличната информация за всеки един обект):

- функционалната структура на храма – притвор-наос-олтар. Във връзка с това можем да поставим редица въпроси. Кога се появяват тези пространства за първи път; винаги ли присъстват или само в някои примери; какви са

техните функции; изменят ли се във времето; разположени ли са по една геометрична и представителна ос или не?

- архитектурната артикулация на границите между тези пространства. Как се развиват във времето, наблюдават ли се тенденции? Тук се включват олтарна преграда, иконостас, солей и други;
- функционални елементи: структура на олтара – св. Престол, олтарна абсида, протезисна ниша и др.; владишки трон, синтрон, амвон, стасидии, емпория, певници, подиуми, проскнетарии и други;
- елементи на външния облик на храма – купол, камбанария, архитектурно-декоративни елементи и други.

Освен извеждането на елементи и характеристики, не по-малко важно е да се изведат тенденции в развитието им. Аргументирането на тенденция може да подпомогне предвиждането на следваща безконфликтна стъпка в развитието на православния храм. Всичко това поставя изследването на най-ранните църковни сгради и типове, като важен инструмент в разбирането на архитектурните характеристики и елементи, тяхното възникване и развитие.

Обзор на съществуващите изследвания до момента за сгради, преустроени в църкви. Много проучватели пропускат християнската архитектура преди император Константин като незначителна. Разглеждането само на примери след началото на 4. век води до доминирането на по-късни възгледи и практики при тълкуването на църковната архитектура като цяло. Това е една от причините за изграждане на непълноценни съвременни подходи по отношение на това какво трябва да съдържа православният храм и защо. Широко разпространено е мнението, че старохристиянската архитектура започва с император Константин и до тогава се използват само жилищни сгради и катакомби [3, 4]. Подобно мнение се споделя от Никола Мавродинов [5], Нели Чанева-Дечевска [6], Николай Тулешков [7] и други.

Истината е, че археологическите сведения и проучвания ни дават други данни. Архитектурата на църковните общности от средата на 1. до началото на 4. век търпи изключително интересно развитие. Въпреки че тя няма монументалния характер на константиновата и декоративното богатство на имперската власт, тя притежава много функционални и пространствени отличителни черти, които ще бъдат затвърдени през следващите векове. От друга страна, тя е преходното звено между юдейската синагога и храм и архитектурата през епохата на Константин.

От архитектурна гледна точка, доколкото архитектурата е материална и притежава обективни геометрични характеристики, използването на понятието „тип“ за църквите – преустроени сгради наистина е дискуссионно.

Освен геометрия и практика, архитектурата е и теория. В теоретичен смисъл описаният подход, условно, може да бъде наречен „тип“. Можем да обособим две по-обща групи църковни сгради:

- походни храмове/полеви църкви, преустроени помещения, преустроени сгради – обикновено в техния външен облик и вътрешно решение литургичната функция е второстепенна. От архитектурна гледна точка доминира утилитарността (например храмът да е походен) или икономическата целесъобразност (например съществуваща сграда да се преустрои с минимални средства);

- сгради-църкви, построени специално за литургичните нужди на общността. Те изначално притежават планови и пространствени характеристики, които произлизат от литургичната необходимост, църковната архитектурна традиция и теоретичните разбирания на общността за оформлението на храма като „свещено място на особено Божие присъствие“ и „дом за молитва“ [8].

От първата група за нас, в настоящия текст, са интересни преустроените сгради (или помещения). Като „тип“ църкви можем да ги дефинираме чрез **липсата на целенасочено проведени планови и пространствени характеристики в сградата, и влагане само на необходимите и препоръчителни (в съответствие с възможностите на общността) елементи за безпроблемното функциониране като църква.**

Във връзка с така дефинирания тип, са налични различни текстове, разглеждащи единични обекти, които са били преустроени в църковни сгради. Те са важни за всеки един обект по отделно и част от тях ще бъдат цитирани в следващата част. От теоретична гледна точка по-важни са обобщаващи текстове, които, в по-малка или по-голяма степен, идентифицират подхода на преустройство като **архитектурен тип църква** и разглеждат група обекти. Тези текстове са сравнително малко, тъй като, както вече беше споменато, тези обекти се разглеждат като периферни на църковната архитектура, в най-добрия случай.

Сред по-пълноценните изследвания можем да споменем тези на: L. Michael White [9, 10], Richard Bayliss [11, 12] и Nicholas N. Patricios [13].

L. Michael White разглежда, както и други автори преди него, понятието *domus ecclesia* – типа на преустроена (жилищна) сграда. White задълбочено познава контекста на типа и родството му с юдейската синагога от същия период (2. – 3. век). Също така разглежда и трансформацията на *domus ecclesia* в по-представителния тип на *aula ecclesia* (за него можем да кажем, че е сроден с по-късната еднокорабна църква). Сред обектите, които разглежда, са: *titulus Byzantis* и *titulus Climentis* в Рим; църква в Umm el-Jimal, Сирия; църквата в римската вила във Lullingstone, Англия; църквата в Dura-Europos и някои други, познати от писмени източници.

Bayliss фокусира своите изследвания върху трансформациите на езически храмове в църковни сгради. Според него езическите храмове престават да функционират в края на 4. век, но преустройването им в църкви се случва след края на 5. век, най-вече през 6. век [11], като според някои изследователи само в района около Средиземно море е имало около 300 храма, преустроени в църкви (което включва преустроени сгради, преупотребени строителни материали и новоизградени църкви върху старо светилище/*temenos*). Bayliss дефинира три подхода при преустройство на класическия периптер в християнска църква. Най-често църквата се помещава изцяло в целата на езическия храм с минимални средства и усилия. Във втория подход свободностоящият външен периметър от колони е бил преграждан, а стените на целата са били премахвани или в тях са избивани отвори. Има отделни случаи, в които външните колони на периптера изпълняват ролята на вътрешни за базиликалната църква колони (разделящи централен от странични кораби) – църквата надминава значително размерите на първичния езически храм и такова решение изисква най-значително преустройство. Извън изброените варианти са използвани отделни стени или колони, съхранени от разрушени храмове. При тях не може да се говори за единен подход или сходство на крайния резултат. За да обобщи разгледаните примери, авторът използва термина *temple-church* (храм-църква).

В своя по-голям труд *Provincial Cilicia and the Archaeology of Temple Conversion*, Bayliss, въз основа на изложените подтипове, се фокусира върху преустройството на езически храмове в християнски църкви на територията на област Киликия, днес в Турция, през 5. – 6. век.

Друг автор, който разглежда интересувания ни тип, е Nicholas N. Patricios. Освен Византийската архитектура, той разглежда в резюме и развитието на църковните сгради до император Константин, но изложението му не се различава качествено от това на L. Michael White, с изключение на някои допълнителни илюстрации [13, pp. 38 – 44]. Някои от примерите, които разглежда, са: Titulus San Clemente, Рим; Titulus Byzantis, Рим; църква в Qirqbize, Сирия; църква в Мусмие/Фен, Сирия; църква във Филипи, Гърция; църква в Umm el-Jimal, Сирия; църквата в Дура Европос.

Специфично за него, за разлика от други автори с обзор върху византийската църковна архитектура, е разглеждането като самостоятелен тип на преустроения езически храм (converted temple [14]) и преустроенията сграда в църква като цяло.

Авторът споменава някои примери, сред които: Пантеонът в Рим; Партеонът в Атина; Катедралата в Сиракуза; St. Efmia, Константинопол (p. 87, p. 147); няколко църкви в Рим (pp. 99 – 106), включително Santa Constanza (pp. 129 – 131); Ротондата на Галерий в Солун (pp. 209 – 211). Разгледаните примери далеч не изчерпват преустроенията сгради в църкви в рамките на Византийската империя.

В разглежданите от Patricios примери прави впечатление, че преустроенията обекти не са разграничени според доминиращата част в архитектурното пространство и образ – първоначалната или новоизградената. Това е недостатък, който произтича от подхода на автора да не изследва задълбочено различните намеси във времето при различните обекти. Критика е отправяна към труда и в някои рецензии [15]. По мое мнение, говорейки за сгради, преустроени в църкви, следва да разгледаме преимуществено тези, в които доминира първоначалната структура. А обекти, в които са съхранени само основи или единични зидове, следва да се разглеждат заедно с новопостроените църкви.

Периодът, в който тези автори разглеждат типа на преустроенията сгради, може да се обобщи основно в рамките 2. – 6. век. По отношение на териториалния обхват на техните изследвания можем да кажем, че той се свежда до границите на Римската империя. По отношение на изчерпателност на обектите можем да говорим само за L. Michael White и периода който той разглежда, както и за Bayliss в границите на Киликия през 5. – 6. век за преустроенията езически храмове.

2. Контекст на възникване на подхода за преустройство на съществуващи сгради в църковни постройки

2.1. Исторически контекст

В първите години след смъртта на Христос апостолите се събират в „йерусалимска горница“ (горен етаж на жилищна сграда), посещават и проповядват в Йерусалимския храм и еврейските синагоги. От около 40-та година християнството започва да се разпространява и сред неюдеи-езичници. Апостолите започват да пътуват и да проповядват в градовете на Империята и синагогите на диаспората.

През 67 година Веспасиан обсажда Йерусалим, синът му Тит го превзема. Йерусалимският храм е опожарен като последно убежище на защитниците на града. Каквото останало от града, било унищожено напълно през 131 г. от Адриан, след последващо въстание на юдеите. Нов град е основан на мястото, в който е било забранено на юдеите да стъпват [16].

С тези събития реално спират гоненията на християните от страна на юдеите. След това започват от страна на римската власт. В началото християнството не се отличава от юдейството за страничните наблюдатели, но с течение на времето то се разгра-

ничава и срещу него се предприемат открити гонения. До средата на 3. век гоненията имат по-скоро обществен характер и са по-често локални. След това причините са религиозни и политически. Особено конфликтен за християни и езичници се явява култът към императора поради сблъсъка на вярата на християните от една страна и задължителността на държавния култ от друга. Това, заедно с общото западане на империята, поражда отделни локални и/или общи за Империята гонения на християните. Най-ожесточените гонения за периода от 1. до 3. век са по времето на: Нерон (54 – 68); Домициан (81 – 96); Траян (98 – 117), Адриан (117 – 138), Антонин Пий (138 – 161); Марк Аврелий (161 – 180); Септимий Север (193 – 211); Деций Траян (249 – 251); Валериан (253 – 260) [17]; Диоклециан (284 – 305) [18].

В 303 г. Диоклециан издал указ против християните в Никомидия. Тогава била разрушена тяхната църква, която е била богата и самостоятелна храмова постройка. По времето на управление на Диоклециан, спокойствие за християните имало само в подопечните страни на Констанции Хлор, бащата на Константин Велики. До 250 г. християните в Мала Азия наброяват около 60 % от населението, а в Северна Африка има стотици общини [19].

В 311 г. Галерий, Лициний и Константин издават едикт за прекратяване на гоненията срещу християните и им предоставят религиозна свобода. След още две години тази политика започва да се провежда в рамките на цялата империя.

2.2. Литургично развитие

Тайната вечеря е събитието, което впоследствие се пресъздава и превръща в център на християнското богослужение – Литургията. То е действието, което символизира и представлява Жертвата. Тази Жертва заменя жертвата в Йерусалимския храм. Учението на Евангелието заменя (допълва) учението в синагогата.

Характерът на тайната вечеря е традиционно събитие – юдейска ритуална вечеря. Според архимандрит Авксентий, Исус Христос влага нов смисъл във вече съществуващ ритуал [20].

По образец на самата Вечеря, християните се събирали всяка вечер и извършвали „преломяване на хляба“. Може да се приеме условно, че структурата на Евхаристията през апостолския период е включвала псалми и химни; четива от Свещеното писание; тълкуване или проповед, изказвания на пророци и тълкуване; молитва на предстоятеля за себе си и за целия свят; благодарствена молитва; разчупване на хляба; причастяване на всички присъстващи с тялото и кръвта Христови [21]. В началото на 2. век, християните окончателно се отделят от юдейската общност [22]. През 2. век евхаристията трайно се отделя от братските вечери и започва да се извършва на сутринта. Богослуженното последование запазва основната структура от 1. век и се развива [23].

Най-ранното християнско богослужение не се отличава съществено от последващото. То запазва едно и също установено ядро, като с течение на времето формата бива обогатявана. Същото наблюдаваме и в архитектурата на храма.

2.3. Правила на светата православна църква (църковен канон)

Правилата на Св. Неокесарийски епископ Григорий, разпратени през 258 година, дават най-ранно и най-пълно описание на отделните етапи от епитимиите, обвързани с различни срокове за различните грехове. Тези етапи са свързани с конкретни отделни пространства на храма и същата логика е залегнала и в много от по-късните правила,

както съборни, така и на отделни свети отци. Най-пълноценно пространствата са засегнати в правило 12 [24].

Прави впечатление двойственото разделяне – едното е в пространството, а другото във времето и те взаимно се допълват. Доколкото нас ни касае първото, имаме описание на три отделни пространства: външно пространство (плачещи), притвор (слушачи), храм (припадащи в по-задната част на храма и верни в по-предната). Разбира се, тази пространствена схема се допълва от олтара. Под храм в конкретния случай може да се разбира наоса, и днес в руския език това са заменими понятия. В цитираното правило се споменават и оглашените, но тяхното конкретно местоположение не е коментирано, а само присъствието им във времето.

Разгледаната тук логика на разделяне при епитимиите, макар и с нюансно различни изрази, е застъпена в правила от 4. до 9. и правило 16. на Анкирския поместен събор (314 г.); правила 12. и 14. на Първия вселенски събор (325 г.); правила 4., 22., 56., 58., 59., 64., 66., 75., 77., 78., 79., 81., 82., 83. на Св. Василий Велики (около 370 – 379 г.); правило 87. на Шестия вселенски събор (680 – 681 г.).

Можем да направим паралел с конкретен архитектурен пример от същия период (средата на 3. век) – дом на събранието в Дура Европос. Молитвената зала там е издължена по оста изток-запад (5×13 m), и можем да направим паралел с текста на Св. Григорий Неокесарийски и разграничаването на молитвената зала на две части – частта към олтара и в другата посока – частта към вратите. Разделянето е по-непълноценно при центрчните сгради (квадратни, кръстовидни или кръгли в план).

От изброените тук църковни правила – канони, можем да заключим, че канона има отношение към пространствената организация на храма, която той приема за даденост. Можем да определим наоса и олтара като основни пространства. Олтара – като най-важно и главно място. Структурата на външно пространство, притвор, наос, олтар. Това са дадености, породени от функционирането на храма и литургията (все още развиваща се към тази дата). Пространствата са се обособили много рано, още преди записването на първите правила, и тяхната „обосновка“ следва да се търси не в канона, а в самата функция. Но самият факт, че дори най-ранните канони ги приемат за даденост, вече им придава една особена тежест, може би дори надканонична. Тази тежест се дължи на утвърдена традиция, която преминава във форма на обичайно право, което по-късно приема писмена форма и се превръща в канон. Но по отношение на архитектурата, то остава в сферата на традицията. Можем да дефинираме тези пространства като **литургично необходими**.

2.4. Неканонични текстове

От средата на 3. век е запазен един неканоничен текст – *Didascalia Apostolorum*. Датиран е около 230 година. Той е най-ранният текст, в който се разглежда разделението и позиционирането на хората в храма [25]. Пространството е правоъгълно с дългата си страна изток-запад. Ориентацията е към изток, което има и символичен смисъл. Подходът е от запад. Епископът и свещениците са в източната част, след тях на запад са мъжете миряни, а след това жените и накрая момичетата. Епископът стои на трон (по-късно ще видим развитието на синтрон в олтара). Дякони помагат за благоприличието и реда в църквата, както и за това всеки да е на подходящото място [26].

Ориентацията на храма с олтара към изток (ориентация на християните при молитва) се споменава и в рамките на църковните правила (канон), но като нещо отдавна установено и уважавано. Правило 91. на Св. Василий Велики е записано в последната четвърт на 4. век [27].

3. Примери и развитие

Богослужението на християните през първите три века търпи последователно развитие и обогатяване, така както и сградата на събранието. През периода 1. – 3. век можем да разграничим три последователно развили се типа сгради: домашна църква (house church, 1. – 2. век), дом на събранието (domus ecclesiae, възниква в началото на 3. век) и зала на събранието (aula ecclesia, възниква през 3. век).

Ако погледнем ретроспективно, можем да кажем, че има много общи черти между християните и юдеите, също така и между ранните сгради/помещения на техните събрания. Но ако погледнем хронологично, ще трябва да кажем, че първоначално те са едно и също нещо. Преди да се обособят като самостоятелна група, християните са неотличими от юдеите, те посещават Йерусалимския храм и синагогите.

Паралелно с това започва съществуването на домашни църкви (house church), там християните пресъздават Тайната вечеря и се събират за „преломяване на хлябовете“ и на братска трапеза (агапе). По-късно двете строго се отделят и от първото се формира Евхаристията като център на християнската литургия и богослужение. С други думи, в обикновената жилищна среда се организират събрания, които имат молитвено и поучително съдържание, а и символно-жертвено (тези сгради са неотличими при археологическо проучване от други жилищни сгради).

С думата *църква*, както и със *синагога*, първоначално се е обозначавала само общността – събранието. Храмът в Йерусалим е разрушен през 70 г. сл. Хр. и оттогава възниква необходимостта за по-пълноценно функциониране на синагогите и организирана молитва. Същото важи и за християнските общини и пълноценното развитие на богослужението и църковните сгради. До 100 г. християнството на Изток вече е разпространено и в малките градове и села [28]. За християните от 1. век и началото на 2. век, Krauthheimer отбелязва, че не са имали необходимите средства, организация или интерес за развитие на специфична църковна архитектура [29].

В началото на 3. век, домашната църква се развива в domus ecclesiae, често с преустройство на съществуващи (жилищни) сгради и помещения, които вече са били собственост на общността. Домът на събранието е по-формална стъпка в развитието на църковната архитектура – той се свързва главно с общността, молитвата и богослужението. През този период започва и по-формалното структуриране и извършване на богослужението и отделянето му от братската трапеза. През този период и църковната сграда започва да се нарича църква заедно със събранието.

Около края на 3. век започват да се появяват сгради, специално построени за църкви или преустроени из основи – зала на събранието (aula ecclesia). Но те излизат от обхвата на настоящия текст. Фокусът тук е върху сградите, преустроени в църкви. Те могат условно да се разглеждат като първия тип църкви. Подходът на преустройство („типът“ църква) не спира да съществува, но се среща и до днес, там, където икономическите условия и началното развитие на християнската общност го предполагат.

Разглежданите сгради са интересни от историческа и културна гледна точка, но те могат да бъдат и средство за анализ на характеристики на православния храм. В тези образци отделни елементи могат по-лесно да бъдат отделени от общото, а също и да бъде определена тяхната важност спрямо други в цялостното изграждане и оформление на църквата (задължителни, необходими, препоръчителни). Освен културно-историческата ценност, тези обекти притежават и теоретична стойност по отношение на съвременната православна храмова архитектура.

Подборът на разглежданите примери е свързан с решаването на няколко задачи:

- да се проучи кога възниква типа/подхода за преустройство и да се изследва контекста. Да се проследят привнесените елементи, присъщи на най-ранните примери;
- да се разгледат примери, които илюстрират традицията и подхода на преустройство, които след това са възприети и по българските земи. По възможност някои от примерите да бъдат от Балканския полуостров;
- да се аргументира непрекъснатото съществуване на типа (поради липса на информация частично тази празнина се запълва от придружаващата статия с примери от българските земи през периода 9. – 20. век);
- да се представи богатото разнообразие на архитектурни структури, в които може пълноценно (при необходимост) да съществува и функционира християнски/православен храм;
- в рамките на широката вариантност на пространственото изграждане, да се направи сравнителен анализ на използвани характеристики и елементи на съществуващите сгради, както и на новопривнесените за пълноценното функциониране на църквите. Да се изведат и степенуват по важност тези елементи и характеристики.

Поставените задачи предопределят избора на времеви и териториален обхват. Времевият обхват следва да бъде максимално широк с цел аргументиране на непрекъснатост на явлениято. Териториалният обхват се предопределя от предисторията на българското храмово строителство – местната балканска римска/византийска архитектурна и църковна традиция. В отделни случаи е допустимо и привличането на по-далечни примери с аргумента, че устройването на Римската империя условно дава сходна социална, църковна и архитектурна среда.

Примерите, които още разгледаме в този текст са следните:

1. Дом на събранието (domus ecclesiae), Дура Европос (ок. 230 г. | ок. 240 г.);
2. Храм „Св. Георги“ (преустроен езически храм), Солун (ок. 300 г. | ок. 430 г.);
3. Църква (преустроен преториум или езически храм), Мусмие (Фен), Сирия (164-9 г. | до 450 г.);
4. Храм „Св. Богородица“ (преустройство на Партенона), Атина (447-438 пр. Хр. | 450-500 г.);
5. Храм „Св. Богородица и всички мъченици“ (преустройство на Пантеона), Рим (118-125 г. | 7. век)
6. Храм „Св. Николай“, Спрингдейл, Арканзас, САЩ (... | 2009 г.)

Примерите са избрани с оглед на тяхното разнообразие, което дава по-ценни теоретични изводи и не се цели изчерпателност, цялостно или според дадени характеристики. Освен споменатите тук, съществуват и много други.

С оглед на темата на настоящото кратко изследване за нас са важни само отделни данни:

- наименование – светец или събитие, на което е посветен храмът;
- местоположение – селище, територия в близост до селище;
- период/година на построяване – датировка на изграждане на сградата;
- първична функция;
- първоначално планово и пространствено изграждане;

- (конструкция, материали, интериорно/художествено оформление);
- година/период на преустройство – датировка на преустройство в църква;
- планово и пространствено изграждане на преустроената сграда, ако има изменения;
- (конструкция, материали, интериорно/художествено оформление, ако има изменения);
- обособяване и изброяване на отделните архитектурни елементи и характеристики, въведени с преустройството.

Изброените данни позволяват да се направи анализ както за всеки храм по отделно, така и за всички разгледани примери в цялост, по отношение на характеристиките, които те придобиват с преустрояването. Можем да предположим, че сред тях ще са най-важните архитектурни характеристики, които определят християнския (православен) храм като такъв.

3.1. Дом на събранието (domus ecclesiae) в Дура Европос (ок. 230 г. | ок. 240 г.)

Жилищната сграда в Дура Европос е построена около 230 г., но не е известно дали още от построяването си е служела на християнската общност в града (като домашна църква). Първоначалната сграда не се отличава особено от други жилищни сгради – около приблизително квадратен вътрешен двор са развити помещенията на първо ниво. Второто ниво е било достъпно чрез вътрешна стълба. През 240/1 година е направено преустройство, след което със сигурност е функционирала за християните като църковен комплекс. Най-значителната част от преустройството се състои в премахване на една вътрешна стена.

В този комплекс имаме ясно обособени пространства: молитвена зала (правоъгълно пространство с размери 5 × 13 m и ориентирано изток-запад; („наос”) с подиум в източния край („олтар”); на изток от тази зала – помещение, вероятно за съхраняване на богослужебни одежди и утвар (днес – ризница, вестиарий, бълг.; *vestiarius*, лат.; *vestry*, англ.). На североизток от залата е помещението за оглашени (*catechumens*) – по-късно се развива в притвор. На север от помещението на оглашените се намира кръщелня (баптистерий; *baptistry*). Всички тези пространства, заедно с вестибюла – подход от улицата, са разположени около вътрешен двор [30]. За негов паралел в по-късната християнска архитектура можем да споменем атриума [31, 32].

Domus ecclesiae в Дура Европос е най-ранен запазен пример, но като него е имало и други, още повече, че този е на границата на империята. Вероятно адаптирането на сгради е било разнообразно на различните места. Имаме и писмени сведения за подобни обекти. Сградата е унищожена през 257 г. при допълнително укрепване на крепостната стена на града.

3.2. Храм „Св. Георги“ (преустроен езически храм), Солун (ок. 300 г. | ок. 430 г.)

В план оригиналната сграда е кръгла и е покрита с купол. В дебелите външни стени (6,5 m) са оформени осем дълбоки ниши, над всяка от тях е разположен прозорец. Допълнително в подножието на купола е имало 16 малки прозореца (8 от тях в последствие затворени). Оригиналният вход е от югозапад. Строителството на сградата започва през управлението на Галерий между 298 и 311 г. Сградата е била изцяло завър-

шена. Вероятно при земетресение част от купола е паднал и сградата е спряла да се използва. Според различни автори първоначалното предназначение е мавзолей на Галерий или езически храм по подобие на Пантеона в Рим. Преобладава второто мнение поради размера и приликите с Пантеона.

Куполът е ремонтиран – това личи от неравната линия, свързваща двете части на купола, които притежават различна кривина и са изградени от различен материал. След преустройството в християнски храм, сградата вероятно е била част от дворцовия комплекс в близост. Преустройството е извършено ок. 430 г. [33] и се състои първоначално в добавянето на олтарна абсида (по-малка от днес съществуващата). Изграждането на апсидата не е в нишата, срещуположна на входа, а в друга ниша ориентирана на юго-изток. Това показва, че спазването на препоръчителната ориентация по време на молитва е надделяла над архитектурната представителност на комплекса. Куполът е бил покрит с мозайки. Днес съхраненият фриз е с фигури на мъченици и е обвързан с датите на честване паметта на мъчениците и ослънчаването на фигурите през годината. Около основната сграда е пристроен амбулаторий – обходен коридор, вероятно функциониращ като притвор (днес не е запазен). Фризът с мъчениците в мозайката на купола и амбулатория са организирани така, че изображенията над фриза не се виждат от амбулатория (притвора, в който са оглашените) [34].

3.3. Църква (преустроен преториум/езически храм), Мусмие (Фен), Сирия (164-9 г. | до 450 г.)

Първоначалната сграда е построена между 164 и 169 година. Превърната е в църква вероятно преди 450 г. Първоначалната планова схема и свободностоящите колони са запазени. Вероятно те са носели архитрав, а при преустройството са добавени импости, върху които стъпва нова покривна конструкция. Първоначалната функция, според някои изследователи, е езически храм – на Зевс или свързан с култа към императора. Според други – сградата е преториум. Външните размери са 22 m дължина и 14,5 m ширина. След преустройството, върху византийски импости стъпва нова или много близка до старата конструкция. И в двата случая оригиналната сграда вероятно е притежавала подобно покритие, включващо централно засводено или покрито с купол пространство [35].

Според Zvi Uri Ma'oz сградата използва установения тип на τετρακίονιον, разновидност на τετράυλον, като вместо отворено градско пространство е създадена затворена сграда [36].

От гледна точка на църковната архитектура е интересно плановото и пространствено оформяне на наоса, което се доближава значително до типа на възантйската кръстовидна куполна църква от 9. век. Така, както τετρακίονιον съчетава равноценно две перпендикулярни оси, така по-късно кръстокуполната църква съчетава идеята на куполното пространство с кръстовидния храм. Така, както „преториумът“ в Мусмие взема централното квадратно пространство и го поставя в пълноценна ос и насоченост – портик, „зала“, ниша, така и кръстокуполната църква получава общо насочено пространство – притвор, наос, олтар.

3.4. Храм „Св. Богородица“ (преустройство на Партенона), Атина (447-438 г. пр. Хр. | 450-500 г.)

Преустройство на езически храмове в християнски църкви е характерно за 5. – 6. век, след като голяма част от тях престават да функционират в резултат на широкото разпространение на християнството.

Често изтъквана причина за различието на християнската архитектура от езическата е самото езичество и неговото отричане, следователно и неговите архитектура и изкуство. Но това е едностранчиво обяснение. Античният езически храм и християнската църква са функционално различни типове сгради – в едната пребивава идол и вътре влизат само жреците на култа, другата е сграда на събирането, в нея се събират всички последователи и вярващи и заедно участват в общественото дело (литургия). Във вековете след приемането на християнството в Римската империя имаме примери за приспособяване на езически храмове в християнски църкви.

Преустройството на езическите храмове е стъпка от трансформация и асимилация на обкръжаващия свят и организирането му в съответствие с християнските мироглед и философия.

Преустройствата на езически храмове в църкви са важни от две страни. От една – те показват и допълват широката вариантност на планоно, конструктивно и декоративно оформлени на християнските храмове. От друга – те са феномен, който по-късно ще срещнем в Първата българска държава.

В края на 4. век повечето езически храмове престават да функционират и са затворени. Но по-съществено адаптиране на тези сгради започва след средата на 5. век и основно се извършва през 6. век. В Източната част на Римската империя в езическата храмова архитектура преобладава типът на древногръцкия периптер, съставен от плътна цела и колонада по периметъра. При адаптирането на тези храмове се откриват няколко различни подхода [11]. Тук ще разгледаме само един конкретен пример.

Различни изследователи изказват различни хипотези относно времето, в което Партеонът е превърнат в християнска църква. Култовата статуя на Атина е премахната през 485/6 година, възможно е още тогава да е извършена трансформацията в църква или в следващия век през времето на Юстиниан [37]. Според Bayliss в общия случай има немалко време между десакрализацията на храмовете и превръщането им в църкви.

Класическият античен храм е ориентиран, което означава, че е обърнат на изток (ad orientem) със своя вход. При трансформирането му в църква, апсидата се появява от страната на предишното главно влизане. Това почти изчерпва външната намеса и в настоящия пример.

Трансформацията е проста и максимално запазва и използва съществуващия храм. Интерколумниите на опистодома се преграждат с ниска стена и оформят екзонартекс. Помещението „партеон“ от запад става притвор, към който се отварят и две странични врати на север и юг. Още три врати се отварят в стената към целата на изток. Изграждат се баптистерий в притвора, амвон в наоса, олтарна преграда, олтарна апсида, синтрон, олтарна маса и балдахин. Апсидата се изгражда в източния край на помещението, там, където преди е бил главният вход на езическия храм. Над страничните кораби се изгражда галерия, която от три страни обгражда централната част на наоса [38].

3.5. Храм „Св. Богородица и всички мъченици“ (преустройство на Пантеона), Рим (118-123 г. | 609 г.)

Въпреки че преустроеният Пантеон никога не е служил за енорийска църква с редовно богослужение, обектът е важен за нашето изследване. Пантеонът е превърнат в мемориална църква, посветена на Св. Богородица и всички мъченици през 609 година. Това е станало във времето на византийския император Фока и папа Бонифаций IV. Преди самото осветяване много мощи на мъченици били изнесени от катакомбите и са положени под новоизградения олтар. Адаптирането на старата сграда става само с тази намеса – изграждане на олтар. Поради нестандартната ориентация на Пантеона, олтарът

е разположен срещу входа, тоест в южната ниша [39]. Запазването на главното направление на оригиналната сграда в конкретния случай е било предпочетено пред спазването на традицията за ориентиране на изток по време на молитва. Това изключение не е нехарактерно за Рим. Паралел можем да направим и с изграждането на Старата базилика, посветена на Св. Петър в началото на 4. век, където олтарът е на запад. Компромисът там е породен от специфичния терен и разположението на храма спрямо града.

Вероятно в годината на трансформиране е изграден правоъгълен подиум, навлизащ в нишата за олтара с височина около метър и навлизащ навътре към центъра на ротондата на около седем метра от стената. По периметъра му е била развита олтарна преграда.

Неизвестно кога интерколумниите на портика са били преградени до височина от около 4,5 m и е образуван притвор с три входа, който напомня на притворите на Латеранския баптистерий в Рим и базиликата Йоан Студиос в Константинопол.

Интересно е, че и тук откриваме взаимовръзката на форма и функция, както я откриваме от времето на Константин и след него – кръгла или централна сграда в план, с купол и мемориалната функция на мартирия.

Можем да направим още една бележка, която е важна за елемента купол, разположен над наоса. Около 1100 година в този храм започва да се служи на празника „Св. Дух“. Като символ за сливането на Св. Дух от окулуса на купола са пускани розови листа. Тази традиция е запазена и до днес. Можем да направим паралел с ореховата шума, пускана от купола на Св. Александър Невски в София на празника Петдесетница. Въздействието на ритуала е резултат от единството с архитектурата.

3.6. Храм „Св. Николай“, Спрингдейл, Арканзас, САЩ (... | 2009 г.)

Храмът „Св. Николай“ в Спрингдейл е съвременен пример за преустроена сграда за нуждите на православна християнска общност в рамките на Антиохийската патриаршия. Примерът се привежда тук, за да аргументира актуалността на типа и днес. Не се привеждат примери между 8. и 19. век поради две причини. От една страна липсват цялостни изследвания за типа/подхода през вековете и те трябва да се търсят в много широка литература, от друга страна настоящият текст се ограничава с примери извън Българските земи.

Сградата е със стоманена конструкция и първоначално е имала търговска функция. По икономически съображения е решено тя да се реконструира (2009 г.), вместо да се изгражда нова църква. Външният облик е променен със завършващия материал, променени са отворите на сградата, издигната е кула. Вътрешността е изцяло преустроена. Притворът и наосът са перпендикулярни един на друг. Встрани от наоса са развити допълнителни обслужващи пространства, които с разместване на стените се обединяват [40].

Новият храм е еднокорабен/зална църква с олтарна част, обособена в рамките на общия обем (няма издадена апсида). Входът от притвора е в оста на симетрия. Над наоса е разположен сляп купол (стара сателитна чиния) с изписан Христос. Олтарът е отделен с иконостас.

Въвеждането на слепия купол показва силното развитие на елемента във времето. В античната архитектура куполът е от камък или тухла и стъпва само върху кръгла основа. Ранновизантийската архитектура го съчетава с квадратно в план пространство. От дълбока древност изглежда, че той има символично значение, което с времето все по-пълноценно се съчетава с християнската традиция на храма. От ротондата куполът навлиза в куполната базилика и по-късно се развива кръстокуполният храм. В годините след Освобождението в България се изграждат много куполи към съществуващи бази-

ликални храмове. Слепият купол в църквата „Св. Николай“ в Спрингдейл показва голямото символно значение и препоръчителното присъствие на елемента в съвременната православна храмова архитектура.

4. Изводи

През периода 1. – 3. век се обособяват най-важните характеристики на храма – неговото съдържание и функция. Първоначалното архитектурно пространство на християнското събрание е жилищната сграда и триклиниумът. Църквата и синагогата имат успоредно развитие и усложняване, както архитектурно, така и богослужебно. Следващи стъпки в развитието на християнския храм са Дом на събранието (domus ecclesiae) и Зала на събранието (aula ecclesiae).

Дом на събранието се свързва с преустройство на съществуваща сграда (или помещение) за нуждите на общността. Най-ранните примери, които познаваме, са били жилищни сгради. В следващите векове срещаме преустройства на други сгради, включително и на езически храмове. При преустройствата функционалността доминира над естетиката или представителността. Намесите се отличават с най-опростена архитектурна артикулация.

Информацията, която ни дават разгледаните примери по отношение на важните архитектурни характеристики и елементи на църквите (използвани от съществуващата сграда или добавени с преустройството), можем да систематизираме в следната таблица. Вж. табл. 1.

Таблица 1. Архитектурни характеристики и елементи на преустроените сгради в църкви

Наименование и местоположение на църквата	Първоначална функция, период на изграждане; период на преустройство	Използвани характеристики от съществуващата сграда	Добавени архитектурни характеристики с преустройството	Промяна на външния облик при преустройството
Дура Европос	Жилищна сграда, ок. 230 г.; ок. 240 г.	1. Структура: притвор – наос (правоъгълен) – олтар. 2. Използване на обслужващо помещение към олтар 3. Използване на вътрешния двор като разпределително пространство към църква и второстепенни помещения 4. Използване на вестибюла – преход от улица към затворен църковен комплекс	1. Изграждане на подиум и олтарна маса в източния край на наоса. 2. Премахване на преградна стена и разширяване на наоса	няма

„Св. Георги“, Солун, Гърция	Храм, ок. 300 г.; ок. 430 г.	Наличие на купол – участва в художествената програма (мозайки).	1.Изграждане на олтарна апсида. 2.Изграждане на амбулаторий – обиколен притвор. 3.Въвеждане на иконографска програма и мозайки в купола	1.Пристроена е олтарна апсида. 2.Пристроен е амбулаторий/ притвор.
Мусмие (Фен), Сирия	Преториум/ храм, 164-9 г.; до 450 г.	1.Структура: екзонартекс (външен притвор) – наос - олтар. 2.Възможно е наличието на купол или сводово покритие в наоса.	Не са известни	Няма.
„Св. Богородица“, Атина, Гърция	Храм, 447-438 г. пр. Хр.; 450-500	1.Структура: притвор- наос-олтар	1.Изменение на ориентацията на сградата с олтар към изток. 2.Свързване на помещенията и осигуряване на осово развитие – притвор/ наос/ олтар. 3.Пристрояване на олтарна апсида. Отделяне на олтара от наоса с преграда. 4.Изграждане на галерия – второ ниво, отворено към наоса.	1.Пристроена е олтарна апсида.
„Св. Богородица и всички мъченици“, Рим	Храм, 118-123 г.; 609 г.	1.Структура: притвор (преграждане на портик) – наос - олтар. 2.Наличие на купол – участие в някои празнични богослужения.	1.Изграждане на подиум и олтар в срещуположната на влизане ниша (южна). 2.Преграждане на портик и оформяне на притвор. 3.Осово развитие на притвор – наос - олтар	Няма.
„Св. Николай“, Спрингдейл, САЩ	Склад, 20. век; 2009 г.	Използва се съществуващата конструкция и общият обем на сградата.	1.Структура притвор – наос – олтар, но не по една ос. 2.Малък сляп купол над наоса. 3.Отделяне на наоса от олтара с иконостас, без разлика в нивото.	1.Смяна на завършващ материал и издигане на кула.

Външният облик на църковната сграда в голяма степен е полето на спор между архитекти и богослови. Разгледаните примери показват, че външният облик не е първостепенен за храма, той трябва да се търси на второ или трето място в цялостната програма. На първо място е литургичната функция. След безупречното ѝ решаване храмът трябва да има своето добро пространствено решение, подкрепящо функцията. Добре е пространството да има отношение и към историческото развитие на типа храм. Едва след това би дошъл редът на външния облик и на въпросите, свързани с него. Това се подкрепя и от разгледаните тук примери. В някои от тях няма изменение на външния облик, в други промяната е следствие само от пристрояване на функционално необходими пространства.

Структурата на храма: външно пространство – притвор – наос – олтар, частично или изцяло присъства във всички примери. Възможно е тези пространства да бъдат разположени в една представителна ос, но в други обстоятелства те могат да бъдат разположени по-свободно с оглед на съществуващата ситуация. Тази структура може да се разглежда като предканонична и **литургично необходима**.

Външното пространство излиза от обхвата на настоящия текст, но можем да набележим насоките, в които да бъде допълнително изследвано. То се развива пълноценно в по-късни времена, отколкото при появата на първите преустроени сгради. Срещаме го в описанието на епитимииите, а в архитектурните примери е налично в Дура Европос, а също и в Мусмие (екзонартекс). В Дура Европос то има разпределителна функция към второстепенни за църковния комплекс пространства. Необходимо е допълнително изследване в два по-късни варианта на това външно пространство – атриумът, който предхожда църквата и дворът, който я обгражда, когато тя е свободностояща. Необходимо е да се проследи функционалната връзка на външното пространство в богослужението.

Притворът е преходно пространство от външния свят към самия храм/наос. В него се извършват част от богослужебните последования и често се разглежда като място на оглашените, преди да приемат кръщение. Когато притворът липсва, действията, които се извършват в него, се извършват в задната (западна) част на наоса. В някои от примерите, които разгледахме, е съществувало подходящо място за устрояване в притвор – Дура Европос, Атина. В други примери, той е допълнително оформен – Солун, Рим, Спрингдейл. С по-малки или по-големи размери, притворът е **функционално необходим елемент**.

Пространството на **наоса** може да бъде най-разнообразно. В план може да бъде кръг, квадрат, правоъгълник, със или без междинни подпори. Покривното покритие може да бъде купол, свод или дървена покривна конструкция. Пространството на наоса доминира в обема на храма. Най-често наосът и олтарът представляват единно пространство и разделението между тях е разделение в рамките на едно помещение (подиум и олтарна преграда, а не стена през цялата височина). Наосът е **функционално необходимо пространство**, в него са разположени миряните/верните през цялото богослужение.

Емпория (галерия) е горно ниво, което е отворено към наоса. То има практичен характер – в рамките на един и същи застроен обем се получава по-голяма използвана площ и могат да се съберат повече миряни. Не е характерно за най-ранни християнски сгради и е необходимо допълнителното му изследване в рамките на други църковни типове. Присъства в един от разгледаните примери – Атина.

Куполът е символичен елемент на вътрешното пространство. В известна степен той попада извън обхвата на настоящия текст – той е припознат от християните като важен елемент по-късно и е привнесен допълнително в типа на преустроената сграда. Но значението му за църквите е наистина голямо и е важно да направим някои изводи тук, дори и частични. От разгледаните 6 примера, в 3 от тях има куполи. В два от тези три, те са съществуващи, но пълноценно използвани и съчетани с иконографската програма

(Солун) и литургичната функция (Рим) на храма. В третия пример (Спрингдейл) е показателно, как дори нетектоничен и минимален по размери купол е вложен в преустроената сграда и върху него е изобразен Христос Пантократор. Куполът маркира допълнителна ос на развитие на храма. В началото, при разглеждането на епитимииите, бяха маркирани граници в план и време, примерът с мозайките на купола в Солун илюстрира йерархично развитие във вертикала. Можем да определим купола като **препоръчителен символичен елемент на наоса**.

Олтарът и наосът представляват една дихотомия спрямо храма. От архитектурна гледна точка – обем, пространство, образ, можем да кажем, че наосът е най-главното пространство. Но от литургична и функционална гледна точка олтарът е най-главното пространство и е това, което превръща храма в храм. Двете пространства функционират заедно. Наосът се заема от миряните по време на молитва, а в олгара се извършват голяма част от свещенодействията. Това предопределя, че те са части от едно цяло. Те не са отделни помещения в никой от разгледаните примери. Обикновено олтарът е част от пространството на наоса, но специално оформено. Използват се различни похвати за неговото обособяване. Издигането му спрямо наоса (подиум) – Дура Европос, Атина, Рим. Монтиране на олтарна преграда/иконостас – Спрингдейл. В олгара се разполага Св. Престол (олтарна маса). Към олгара може да има допълнително пространство или помещение за съхранение на книги, одежди, утвар – Дура Европос. Олтарът е най-важното **литургично необходимо пространство**. Архитектурната артикулация на неговата граница с наоса и развитието ѝ във времето изисква допълнително изследване. Но фактът, че е наличен подиум още от примера в Дура Европос, показва, че от най-ранно време това е естествено развитие.

Като заключение и преход към развитието на християнското църковно строителство през епохата на Константин Велики можем да направим една пространствена модификация на разглеждания църковен комплекс от Дура Европос. Ако вместо пространствената организация около вътрешния двор на бившата жилищна сграда, организираме комплекса последователно по вектора запад-изток, ще получим пространствената организация на раннохристиянската базилика: вестибюл, артиум, нартекс, наос, олтар. Тези пространства пълноценно съответстват на вече създадените богослужебна традиция и църковни правила. Те са литургично необходими и остават гръбнак в развитието на църковната архитектура във всички последващи типове църковни сгради и днес.

Благодарности

Благодаря на колегите от Архитектурно студио „Диagonали“ за подкрепата, без която този текст нямаше да бъде възможен! Благодаря на Университета по архитектура, строителство и геодезия за възможността за участие в настоящата юбилейна конференция!

ЛИТЕРАТУРА

1. *Клисаров, Н.* Българската православна църковна архитектура – канон или традиция. // Списание Архитектура бр. 2. 1993, с. 10-13. „Канонът е норма, правило, закон, в случая с църковно съдържание, установен от съответните църковни институции, отнасящ се също само до вярата и обредите [...]. Липсват правила или изисквания, отнасящи се до храмовете като постройка, до тяхното устройство и архитектура. [...] Църковната институция не участва законодателно при определянето на типа църковна сграда, на

планово пространствените структури и на архитектурно-декоративните елементи и детайли (поне досега подобни канонични правила не са известни).”

2. *Тулешков, Н.* Проблеми при обновяването на храмовото строителство в страните на източна Европа и в България. // Наръчник за православно храмово строителство. Академично издателство „Проф. Марин Дринов“ и Архитектурно издателство „Арх & Арт“, 2002, стр. 52-53. „Вижда се, че развитието на съдържанието и функционалната връзка в организма на православните църкви, тяхната типология, материалите, технологиите, елементите на обзавеждането са въпрос на постепенно избистряне през вековете на представата за храма Божий. И в този процес има две задължителни страни: 1. Канонично задължителна: структурата на олтарата като триединство на беа (βῆμα) със св. Трапеза и пастофории (протезис и диаконикон), връзката на олтарата с наоса, олтарната преграда като елемент, част от църковния мебелиар и утвари, някои иконографски програми и пр. 2. Традиционно задължителна: – формираната през вековете функционална схема: олтар – иконостас – солеа – наос – притвор; – формираните иконографски схеми и програми за стенописване. Всичко останало не е обвързано нито с канонични, нито с традиционно задължителни изисквания.”

3. *Ching, F., M. Jarzombek & V. Prakash.* A Global History of Architecture, 2011, pp. 250-251. “[U]ntil the 4th century CE, Christian architecture as such did not exist, as services were held in houses and in catacombs.”

4. *Bardill, J.* Constantine, Divine Emperor of the Christian Golden Age. Cambridge University Press, Cambridge, 2011, p. 230. „For two-and-a-half centuries before Constantine, Christians had been meeting and worshipping in ordinary houses.“

5. *Мавродинов, Н.* Византийската архитектура. Наука и изкуство, София, 1955. „Периодът на старохристиянското изкуство започва от края на I век на нашата ера, но началото на християнската архитектура безспорно не се крие в катакомбите. Това начало ние улавяме едва след като през второто десетилетие на IV век християнството е признато за религия, свободна и равнопоставена с другите религии.”

6. *Чанева-Дечевска, Н.* Раннохристиянската архитектура в България IV-VI в. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София, 1999, стр. 31. „Приема се, че старохристиянската култова архитектура започва съществуването си в 313 г. с издаването на Миланския едикт, който официално обявява християнството за държавна религия.“

7. *Тулешков, Н.* Основни видове православни храмове и ансамбли. // Наръчник за православно храмово строителство. Академично издателство „Проф. Марин Дринов“ и Архитектурно издателство „Арх & Арт“, 2002, стр. 57. „[К]акто с право смята Андрей Грабар, истинското развитие на църковната архитектура е започнало едва след официалното признаване на християнството за държавна религия.“

8. *Николай, Макариополски епископ, Архимандрит Серафим (Алексиев).* Вяра, надежда, любов, 1994.

9. *White, L. M.* The Social Origins of Christian Architecture. Vol. 1. Building God's House in the Roman World: Architectural Adaptation among Pagans, Jews, and Christians. Trinity Press International, Valley Forge, Pennsylvania, 1990, pp. 111-123.

10. *White, L. M.* Architecture: the first five centuries. // The Early Christian World Volume I-II, 693-746, Routledge, Taylor & Francis e-Library, London and New York, 2002, pp. 711-717.

11. *Bayliss, R.* From Temple to Church: Converting Paganism to Christianity in Late Antiquity. // *Minerva*, September-October, 2005, pp. 45-47.

12. *Bayliss, R.* Provincial Cilicia and the Archaeology of Temple Conversion. Thesis Submitted for the Degree of Doctor of Philosophy, University of Newcastle upon Tyne, Department of Archaeology, April 2001.

13. *Patricios, N.* Sacred Architecture of Byzantium. Art Liturgy and Symbolism in Early Christian Churches. I.B.Taurus & Co Ltd, 2014.

14. *Patricios N.* Sacred Architecture of Byzantium. Art Liturgy and Symbolism in Early Christian Churches. I.B.Taurus & Co Ltd, 2014, p. 61. „Pagan temples converted for the use as churches constitute another but rare type. The converted temple type can be explained as a practical measure to make use of an existing structure and save on the cost of building a new church. In some cases the conversion was simply the division of the pagan cella space into narthex naos and bema, leaving the exterior of the temple intact. In other cases the outside walls incorporated the exterior columns, changing the appearance of the building completely.”

15. *Carile, M.* The Sacred Architecture of Byzantium: Art, Liturgy and Symbolism in Early Christian Churches by Nicholas N. Patricio. *The Catholic Historical Review*. 101. 599-600. 10.1353/cat.2015.0117.

16. *Малицки, П.* История на християнската църква, том 1. Първи период 34-313 г., Оксиарх, София 2000, стр. 59.

17. *Малицки, П.* История на християнската църква, том 1. Първи период 34-313 г., Оксиарх, София 2000, стр. 79. „Валериан издал [едикт, с който] се забранявало на християните да се събират на богослужение и да посещават гробищата. Виновните били изпращани на заточение и убивани. Вследствие на този едикт много епископи на Християнската църква били изпратени на заточение; много молитвени домове и християнски гробища били конфискувани за държавни нужди.”

18. *Малицки, П.* История на християнската църква, том 1. Първи период 34-313 г., Оксиарх, София 2000, стр. 64-85.

19. *Krautheimer, R.* Early Christian and Byzantine Architecture. Yale University Press, New Haven and London, 1986, pp. 24-25.

20. *Авксентий, архимандрит,* Литургика. Пловдив, 2005, стр. 401. „Господ Исус Христос не учредил ново, непознато последование, а вложил в съществуващия ритуал нов смисъл, като отъждествил използваните хляб и вино със собственото Си тяло и кръв. Била предназначена само за „просветените“, т.е. за повярвалите в Божия Син, за което говори и фактът, че Тайната вечеря била извършена само с най-близките ученици на Спасителя.“

21. *Авксентий, архимандрит,* Литургика. Пловдив, 2005, стр. 404.

22. *Авксентий, архимандрит,* Литургика. Пловдив, 2005, стр. 299. “В края на I и началото на II век приключил процесът на отделяне на християнското богослужение от юдейската богослужерна традиция. За това допринесли гоненията, които юдеите предприели срещу християнските общини, както и приемането на християнството от голям брой неюдеи.”

23. *Авксентий, архимандрит,* Литургика. Пловдив, 2005, стр. 408. „Структурата на литургията, изложена от св. Юстин Философ (†167) [...] била оформена и включвала

обща и специална част. Общата част включвала: – четене на текстове от Стария и Новия завет; – проповед или тълкувание на прочетеното от предстоятеля, т.е. епископа; – напускане на оглашените; – обща молитва (готови образци още не били използвани); – целувка на помиренето. Специалната част, разделила се впоследствие на подготвителна и извършителна, включвала: – подготовка и освещаване на хляб и вино, смесено с вода; – приемане на св. Причастие; – изпращане на дякони да причастят болни и немощни членове на християнската община.“

24. Правила на Светата Православна Църква. Славянобългарски манастир „Св. Вмчк Георги Зограф“, Св. Гора, Атон, 2004, стр. 374. „Правило 12. Плаченето става във вратите на молитвения дом, където оня, който е съгрешил, трябва да моли влизащите да се молят за него; слушането става при вътрешната страна на вратите в притвора, където трябва да стои съгрешилият до молитвата за оглашени, и тогава да излезе, понеже правилото казва: “след като е слушал писанието и поучението, трябва да се отстрани и да не се удостоява с молитва”; а припадането става, когато оня, който стои при вътрешната страна на вратите на храма, трябва да излезе заедно с оглашените; стоенето заедно бива, когато каещият се стои наедно с верните и не излиза с оглашените; най-накрая иде причастяването със светите тайни.”

25. *White, L. M. Architecture: the first five centuries. // The Early Christian World Volume I-II, 693-746, Routledge, Taylor & Francis e-Library, London and New York, 2002, p. 719.*

26. *Gibson, M. D. The Didascalia Apostolorum in English. London, 1903, pp. 65-67.*

27. Правила на Светата Православна Църква. Славянобългарски манастир „Св. Вмчк Георги Зограф“, Св. Гора, Атон, 2004, стр. 443-445. “От запазените в църквата догми и проповеди едни са писмени, а други сме приели тайно от повереното ни апостолско предание, но и едните, и другите имат еднаква сила за благочестието. И на това никой не ще възрази, колкото и малко да познава църковните установления, защото, ако почнем да отхвърляме писаните обичаи, като нямащи голяма сила, тогава незабелязано ще накръним Евангелието в главните му точки, или до голяма степен ще омаловажим проповяданото. Нека например на първо място споменем за онова, което е първостепенно и най-общо в църквата кой е учил писмено ония, които полагат надежди в името на нашия Господ Исуса Христа, да се кръстят със знака на кръста? Кое писание ни учи в молитва да се обръщаме на изток? [...] Причината, поради която не ни е предадено всичко писмено, е тази, да не би, при многократно изучаване на догмите, те, по привичка, да изгубят много от благоговението към тях. Защото едно е догма, друго е проповед. Догмите се замълчават, а проповедите се разгласяват. А начинът на замълчаването е и неясността, с която си служи писанието, като прави недоловимо разбирането на догмите в полза на тези, които го четат. Например ние всички, когато се молим, гледаме към изток; същевременно, малцина знаем, че чрез това търсим древното отечество рая, който Бог насадил „в Едем, на изток“ (Бит. 2:8).”

28. *Krautheimer, R. Early Christian and Byzantine Architecture. Yale University Press, New Haven and London, 1986, p. 23.*

29. *Krautheimer, R. Early Christian and Byzantine Architecture. Yale University Press, New Haven and London, 1986, p. 24.* „These early believers had neither the means, the organization, nor the slightest interest in evolving an ecclesiastical architecture.”

30. *White, L. M.* Architecture: the first five centuries. // *The Early Christian World Volume I-II*, 693-746, Routledge, Taylor & Francis e-Library, London and New York, 2002, pp. 712-4.
31. *Stegers, R.* Sacred Buildings – A Design Manual. Birkhauser, Basel, Boston, Berlin, 2008.
32. *Krautheimer, R.* Early Christian and Byzantine Architecture. Yale University Press, New Haven and London, 1986.
33. *Mentzos, A.* Reflections of the interpretation and dating of the rotunda of Thessaloniki // *Εγνατία*, 2001-2002, p. 78.
34. *Iliadis I. G.* The natural lighting in the dome of the Rotunda at Thessaloniki // *Lighting Res. Technol.* 37,3, 2005, pp. 183-198. “The above data reveal that the mosaicist depicted the martyrs at points in the frieze whose brightness depends on the path and height of the sun. This conclusion is also suggested by observations of the shading on the faces of the martyrs and the buildings. In particular, the mosaicist depicted the shadows on the faces with grey, brown and black tesserae and always on the left-hand side (the viewer’s right), following of course the path of the light in the interior of the monument.”
35. *Hill, S.* The “Praetorium” at Musmiye // *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 29, 1975, pp. 347-349.
36. *Ma’oz, Zvi Uri*, The “Praetorium” at Musmiye, Again // *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 44, 1990, pp. 41-46.
37. *Mango, C.* The Conversion of the Parthenon into a Church: The Tübingen Theosophy // *Deltion of the Christian Archaeological Society*, 1995, pp. 201-3.
38. *Kaldellis, A.* The Christian Parthenon. Classicism and Pilgrimage in Byzantine Athens. Cambridge University Press, Cambridge, 2009, p. 31.
39. *Thunø, E.* The Pantheon in the Middle Ages // *The Pantheon From Antiquity to the Present*, Cambridge University Press, New York, 2015.
40. “St Nicholas Church / Marlon Blackwell Architect” 20 Mar 2012. ArchDaily. Accessed 31 Dec 2017. <<https://www.archdaily.com/207501/st-nicholas-church-marlon-blackwell-architect/>> ISSN 0719-8884.

BUILDINGS ADAPTED INTO CHURCHES

L. Grigorov¹

Keywords: *church architecture, the emergence of Christian architecture, churches – adapted buildings*

ABSTRACT

The paper examines the earliest spatial manifestations of Christian worship – the adapted building. The type represents that extremely wide and diverse group of buildings which was originally built for another utilitarian function and later adapted for the liturgical needs of the Christian community. Therefore, these buildings represent the most basic type of churches, and through them we can better analyze the separate elements of the temple plus its planned and spatial construction. Examples of the emergence and proliferation of this type/approach from III to VI century from Asia Minor and Europe are considered. Cases of later and modern examples are provided in order to justify the continued existence of this approach even today in the Orthodox Church.

¹ Lenko Grigorov, PhD Candidate, Dept. “History and Theory of Architecture”, UACEG, 1 H. Smirnenski Blvd., Sofia 1046, e-mail: lenko_grigorov@mail.bg